

~~109~~
78

CIX

78

109-78

باستىرۇۇ چۇدان

قىرغىزىستان تۇرۇلۇ ادابىياتتىن چوققۇنۇ.
قىرغىزىستان باسما سوز تاراتۇۇ مەكەمەسىن قىر-
غىزىستان مەرىكتۇۇ وبلۇسۇنۇن جالار اپپىياسى، تارىعى
كەشەشتەر قۇرۇلۇشۇ، كۇن كورۇشۇ جانا مادابىياتى
خونۇنون بىرقانچا كىتەبتەردى چىعارۇۇغا ماسابنۇر
فيلدى.

جالار اپپىيادا: قىرغىزىستاندىن چەكتەرى، جەرىنن
ۇسكۇ تۇزۇلۇشۇ، سۇولارى، اباسى، وسۇملىنۇكتور
مەنەن جانيبارلار ءونيوسۇ، قالىقتىن كەسىپى جانا
قالقى جازىلدى.

تارىقى بولوگۇندۇ، ازىرقى قىرغىزىستان جانا
انىن قوشۇلاش رەسپۇبلىكەلىرى تۇرغان جەرلەردىن
بايىرقى وتكوندورۇ ايتىلدى.

مۇرۇنقۇ وىباقتا ورتە ازىيا جانا ازىرقى قىر-
غىزىستان بىيلەگەن جەرلەردەگى قالىقتاردىن بىر-
بىروو مەنەن قاندايچا ۇرۇشقاندىقتارىن، كۇن كورۇ-
شتورۇن بىلۇۇگو اركىم قىزىقسا كەرەك.

مۇنۇ جازۇۇ ئۇچۇن، پىابلوب، يىلگىرىكى ۇباقنا
تۇر كۇستاندى تەكشەرگەن ادامداردىن، تارىقچىلاردىن
جازغان ەمگەكتەرىتەن پايدالانغان. بۇل ەمگەكتىن
كوبۇ تارتىپكە سالىنبى جانار تۇردۇۇ جازىلعان.
دىقتارىنان وقۇۇچۇنۇ زەرىكتىربەس ئۇچۇن الاردىن
بارىن تولۇق جازۇۇنۇ كەرەكسىز تابىتىق.

بۇل كىتەبچەدە پايدالۇۇ، پايداسىز جەرلەردىن
قانچالىعى، تابىعى بايلىقتارى، قالىقتىن سانى داعى
باشقالارى تولۇق كورسوتۇلبوگون. بۇل، قىرعىز-
يستاندى جالپى ئۇستۇنون عانا اليب جازعاندىقتىن
كورسوتۇب، كىتەبچەنىن كەمچىلىگى بار دەگەن
سوزدۇ بىلدىرەت.

باستىرۇۇچۇلار مۇنۇن بارىن كوگۇلۇنو اليب،
ال مالىماتتاردى "قىرعىزىستان جانا كەگەشتەر تۇ-
زۇلۇشۇ، دەگەن كىتەبچەگە كىرگىزۇۇگو يىلايق كوردۇ.
البەتتە، قىرعىزىستاندىن الىناقاراتا، كىتەبچەنىن
كەمچىلىكتەرىنە قاراباستان، وقۇۇچۇلار ئۇچۇن قىزىقسىز
بولو قويپوس دەگەن تىلەگىبىزدى اقتايت.
كىتەبچە قىرعىزچا، ورۇسچا ەكى تىلدە چىعيب،
قىرعىزىستاندىن كارتاسى قوشۇمچا قىلىندى.
قىرعىزىستان و كوموت باسما سوز مەكەمەسى.

قىرغىزىستاندىن جااراپىيا جامىنان
تۈزۈلۈشۈ.

چەكتەرى.

قان تەگىرى تووسۇنۇن چوقۇسۇنان تارتىپ
كۈن باتىشقا قاراي سوزۇلغان الاتوو ۇلكولورۇنۇن
بارى قىرغىزىستاندىن يچىنە كىرەت، بۇل انىن ەك
زور بولوگۇ. وڭ تۇشتۇك تارابى «قاشقاردابان»
دەپ اتالغان تىزمە توولار (الاي جاناسىرتقى الاي)
مەنەن قۇرچالغان.

قىرغىزىستاندىن وڭ تۇشتۇك تارابىنداى چەك
اراسىنا كىچى پامىر (وزۇبەكىستان) قوشۇلات؛ كۈن
چىعىش وڭ تۇشتۇك جامىنداى چەگى جاڭغىز
تىيان-شان توولارى مەنەن چەكتەلت. قان تەگىرىنىن
سول تۇشتۇك تارابى كۇنگوى توولارىنا كەلىپ، وشول
توو مەنەن جۇرۇپ چوڭ كەمىن سۇسۇنۇن باشىنا

توقتوب، وشول جەردە كۈنگۈى توولارى مەنەن قوشۇلۇپ، چوڭ كەمىن سۇسۇنۇن وڭ جاقتاغى چەتى مەنەن چۇيدۇن سۇسۇنۇنا دەيرە كەلەت.

يسالا (*). گۈمبوزۇنو دەيرە چەك ارا چۇيدۇن سۇسۇنۇن چەتى مەنەن چۇرۇپ كەلەت، مىندان يسقارا (**). گۈمبوزۇنو دەيرە 4 چاقيرىمداى بار؛ بۇل جەردە چەك ارا چۇيگو 4 چاقيرىمچا جەتبەى قالات.

يسالا گۈمبوزۇنون قوم-بەل اشۇسۇنۇنا دەيرە چەك ارا كۈن چىعەش وڭ تۇشتۇككو قاراي بۇرۇلۇپ، تالدى بۇلاق سۇسۇنۇن باشىنداى كۈن چىعەش مەركى اشۇسۇنۇنا دەيرە ون سەگىز چاقيرىمداى بارات (تالاس ءوزونۇ).

قوم-بەل اشۇسۇنۇن سول تۇشتۇك كۈن باتىشقا قاراي بۇرۇلۇپ، چەك ارا ولۇيا/اتاشارينا چەين بارات.

(*) يسالا- ادام بالاسى جوق جەردەگى جاراپييا تەمگەگى سانالغان مازار.
(**) الدىڭقى سەكەرتۇنۇ قارا.

كۈن باتىش جاقىمى چەگى ەكى بۇرچوك بولۇپ
 كۈن باتىشقا قاراي سوزۇلۇپ، سول تۇشتۇك بۇر-
 چوگۇ اۇقلىشقا تووسۇنۇن توبوسۇنو دەيرە؛ وڭ تۇشتۇك
 بۇرچوگۇ ۇياش مازار اشۇسۇنا دەيرە بارات.

بۇل ەكى بۇرچوك بىر-بىروونو قاراماقارشى
 بولۇپ جۇرۇپ ولتۇرۇپ ايىم قىشتاقتان 12 چاقىرىمدى
 كۈن چىعىش وڭ تۇشتۇككو كەلىپ بىرگە قوشۇ-
 لۇشات.

بۇل جەرگە كەلىپ قوشۇلغان ەكى بۇرچوك
 بۇتكۈل پارغاننى ورتوعو تاشتاب وش، جالال-ابات
 رايوندىرۇنان ازىراق جەرلەردى يىچىنە الات؛ قالغاندارى
 قىرغىزىستانغا قوشۇلباستان وزۇبە كىستانغا قوشۇلات.

قىرغىزىستاندىن سول تۇشتۇك چەگىندەگى
 نۇقتاسى بولۇپ چۇى سۇسۇنا جاقىنيراق 30، 43
 گىرادىس سول تۇشتۇك كەگىگىندە (*) تۇرغان
 يسالا گۇمبوزۇ سانالات.

(*) جارا پىيدا، كەگىدىك دەپ ورتو قىرچوو
 (ىكباتىر) دان مەرىدىيان بويىلۇپ سول تۇشتۇك مەنەن وڭ
 تۇشتۇككو قاراي كەتكەن چەنەمدەرگە ايتىلات.

ۈڭ تۇشتۇك نۇقتاسى، كۇشتى داريا سۇسۇنۇن باش تارايبىندا عى 2، 39 گىرادىس سول تۇشتۇك كەڭدىگىندە تۇرغان قۇتاس كۇشتى دەگەن جەر بولوت، كۇن چىعىشتاعى نۇقتاسى، توولاردىن ەڭ بىيىگى، چوڭو سانالىب، 8، 49 گىرادىس كۇن چىعىش ۇزۇندۇغۇندا تۇرغان قان - تەڭىرى تووسۇ بولوت. كۇن باتىش نۇقتاسى، لايت مازار سۇسۇنۇن باشىندا - عى 5، 39 گىرادىس (*) كۇن چىعىش ۇزۇندۇغۇندا تۇرغان لايت مازار دەگەن اشۇ بولوت.

قىرغىزىساندىن كۇن باتىش تارايبىندا عى جەر لهرىننن يچىنە ۈڭ تۇشتۇككو قاراي ەكىسى عىرى سىزىق سوزۇلۇب كىرگەن: سوق سۇسۇ بويلوب 50 چاقىرىم، يسپارا سۇسۇ بويلوب 90 چاقىرىم، بۇل جەرلەر وزۇبە كىستانعا قارايت.

قىرغىزىستان جەرلەرى سول تۇشتۇكتون ۈڭ تۇشتۇككو قاراي 1، 4 گىرادىسقا، كۇن چىعىشتان كۇن باتىشقا قاراي 3، 10 گىرادىسقا تۇورا كەلەت.

(*) گىرادىس دەپ بۇتكۇل مەرىدىياتدىن 360 بولوگۇنۇن عىر بولۇمۇنو ايتات. گىرادىس 105 چاقىرىمعا تۇورا كەلەت.

مريكتۇۇ قيرغيز وبلۇسۇ، پولكووبا ايسەربانو-
 ريناسينان 36°6 جانا 50° كۈن چييعيش ۇزۇنىدۇ-
 غۇنۇن ورتوسۇ مەنەن 27°17 جانا 42°24 سول
 تۇشتۇك كەگدىگىننن ورتولورۇندا تۇرات. ورتو
 ازيانننن بارلىق وڭ تۇشتۇك كۈن چييعيش بۇرچو-
 گۈن بىيلەب، وڭ تۇشتۇك كۈن چييعيشتا قىتاي
 چەك اراسى (قاشقار) جانا وڭ تۇشتۇك تارابى ووعا-
 نيستان مەنەن چەكتەلت.

قيرغيزستاندىن بارلىق بىيلەب تۇرعان جەرى
 165,229,33 چارچى چاقىريم بولۇپ، مۇنۇ 4 وكو-
 رۇككو بولگوندى تومونكوئوى بولوت: پىشپەك
 وكورۇگۇ 26,792,25 چارچى چاقىريم، جالال-ابات
 24,496,56 چارچى چاقىريم، قاراقول-نارنن 79,590,04
 چارچى چاقىريم، جاناوش 34,356,48 چارچى چاقىريم.

تەگىز جەرلەر مەنەن توولار.

قيرغيزستان، ۇزۇنۇن ۇستونكو جاراتىلىشىنا
 قاراي توو قيرغيزستانى دەب اتالۇغادا جارائت،
 نەكە دەسەگىز، بۇتكول قيرغيزستاندىن بارى توو
 بولۇپ، ازىراق قانا جەرلەرى: توقموق، پىشپەك،

چالدىبار جاققارىندا غانا تەگىزدىكتەر (تالالا) بار.
پارغاناداغى وش، جالال-ابات رايوندىرۇنداداعى ازىراق
تەگىز جەرلەر ئۇچۇرايت.

قىرغىزىستان توولارىنىن بوربورۇ، نەگىزى
بولۇب، قىرغىزىستاندىن وڭ تۇشتۇك كۈن چىعىش
چەك اراسى سەبتەلگەن تىيان-شان توولارى بولوت.
تىيان-شان توولارىنان جىعاچتىن بۇتاققارىنداى بولۇب
ار تارابقا تارتىبسىز جايلىغان توولار تارقالات.

بۇل زور نەگىزگى سانالغان تىيان-شاندىن
باشقا يىشىق كولىدۇ جارىم قىرچوو بولۇب وروب
الغان كۈنگۈى جانا تەسكەى توولارىداغى ئۈزجول
تۇتقان بولۇب سانالات. بۇلاردىن اياغى بولۇب بووم
قابجىعاينان تارتىب سول تۇشتۇك چەك ارا بوىۇنچا
الىكساندىر توولارى كەتەت. قالغان توولاردىن بارىسى
تارتىبسىز سۇروتتو ار تارابقا چاچىلىپ كەتىشكەن.

قىرغىزىستاندىن الىكساندىر توولارىنان وڭ
تۇشتۇككو قاراي بولعون توو جەرلەردىن بارىسى
سۇفسامپىر توولارى دەپ اتالات.

بۇل ايتىلغان توولۇقتار «الاتوو» (*) دە گەن نام مەنەن داعى اتاليب ءجۇروت.

وڭ تۇشتۇك كۈن باتىشتاعى بۇرچوكتو تۇرغان قاشقار دابان دە گەن توولارداغى قيرغيزستانغا قارايت. بۇل تابتاقير ءوزۇنچو توولۇ جەر بولۇپ سانالات. قاشقار دابان التين، داعا جە بولبوسو كۈەن-لۇن توو-لارينيڭ اياغى بولۇپ سەبتەلەت. قاشقار دابان قير-غيزستاندا ەكى تيزمە توولاردان يبارات: الای جانا سيريئقى الای توولارى. بۇل توولاردىن اراسى الای تە گيزديگى مەنەن ءبولۇنوت.

الاتوو توولارينىڭ ەك بىيگى تە گيز ءۇستۇنون ولچو گوندو 22 مېڭ فۇت بولعون قان-تە گيرى تووسۇنۇن چوقۇسۇ بولوت. قاشقار دابان توولارينىڭ ەك بىيگى بولۇپ تە گيز ءۇستۇنون ولچو گوندو 24 مېڭ جوعورلۇقتا تۇرغان «كاۋفمان ايزاسى» دە گەن توو سانالات.

(*) بۇل كىتەبتى جارغان كىشى «الاتوو» دە گەن ءسوز دۇ «اللائين تووسۇ» دەپ جازغان ال جاكىلىش. ال-توونۇ ورۇسچا Пестрые горы دەپ اتوو كەرەك، وودارۇچۇ

بۇلاردان باشقا توولاردىن داغى كوبۇ بىيىك:
 ورتو بىيىكتىكتەرى 19مىڭ فۇتقاچەتكەندەرى بارى.
 بۇل توولاردىن بارىسى قار مەنەن قابتالايىپ، مۇزدار
 مەنەن تولتۇرۇلغان. وشونىدۇقتان يىسىق-كول كولۇ،
 چۇى، نارىن سىياقتۇۇ ەچەن تۇردۇۇ ەزوندور پايدا
 بولعون.

قىرعىزىستان تولۇقتارىنىن كوبۇ توقوى بولسودا
 بۇل تولۇقتاردىن زور بايلىعى چوبتۇۇ جەرلەردىن
 كوبتۇگۇندو. بۇل جەرلەردە ۇزۇندۇغۇەكى كەزگە
 جەتكەن چوبتور ابيدان كوب.

بۇل توولارداعى اچىق جەرلەردىن كوبۇنچو الاتوو،
 قاشقاردابان تولارىنداعى چوبتوردۇن بارىسى
 چاپايى سارىمىساق، سوعون، سابزى جانا باشقا كىشى
 جەى تۇرعا وسومدۇكتور مەنەن ارالاشىپ چىققان.

قىرعىزىستان تولارىندا چوب بايلىقتارى مەنەن
 ايرىقچا ورۇن تۇتقاندارى ەزوندور بولۇپ، مال باغۇۇ
 ىشىندە زور ورۇن تۇتات. بۇل ەزوندور قىرعىز-
 ىستاندىن كەلەچەكتەگى مادانى مال چارباچىلىعىن
 ەستۇرۇۇ ىشتەرىن قامسىزداندىرات؛ ال ىشتەر توو

ارقاسىندا بولبوستون، قايسى بىر يىشتەرگە ھەممىدەن
 ھەلە كىرىشە باشتاعانىبىز بارىغا مالىم.

الانۇ مەنەن قاشقاردا بان توولارىن بىر-بىر وونو
 سالىشتىرىپ (تيان-شاندىن ءوزۇن قويو تۇرۇپ ھەلە)
 قاراعانىبىزدا، قاشقاردا بان توولارىنان الاتو توولارى بىز
 گە پايدالۇراق سەبەبى: قاشقاردا بان بولسو الاتو ووعو
 قاراعاندا چاشىراق سەبەتلەت. سىردارىنان باش جاعى
 بۇعا داليل بولالات. نامانگان شارىنن مەرىدىيانىنان (*)
 باشتاب سىردارىنان بويلوب، انىن ھەسكى چەتتەرى
 كەتەت. جەردىن ءوزوعۇنۇن تەگەرەگىندە ايلانغان
 كۇچۇنۇن زاڭكى مەنەن سىردارىنان سول تارابتاعى
 چەتتەرى (جارلارى) جوعورۇلاب سىر دارىنان باش
 جاعى وكتۇشتۇككو قاراي ووب باراتات. (**)

(*) مەرىدىيان دەپ جەر تەگەرەگىنن 2 قىرچوسۇ
 ارقالۇۇ ءوتۇپ، جەر تەگەرەگىن كۇن چىعەش، كۇن
 باتىش قىلىپ بولگون سىزىققا ايتات.

(**) جەر كۇن باتىشتان كۇن چىعەشقا قاراي
 ايلانات. وشوندۇقتان اعىم سۇۇلار جەردىن ايلانغانىنا
 جەتەشە الباستان كۇن چىعەش جاقى جەگىنە سوعوت.

ازىرقى ۇباقتا سىردارىيا، نامانگەن شارىنىن مەرىدىيانىنان قاراعاندا وزۇنۇن مۇرۇنقۇ چەتتەرىنەن جاريم چاقىرىمدى يراقتاعانى كورۇنوت. حىلىكوبا يىستانىسالىنىن مەرىدىيانىنان بەش چاقىرىمدى يراق كەتكەن. يىلگەزكى ۇباقتا سىردارىيا وشول ەسكى جارلارىنىن جانىندا اعىب جاتقان. سىردارىيانىن مىندا چا بولۇب الماشىنعاندىعى قاشتاردابان توولارىنىن جوغو-رۇ كوتورۇلگوندىگۇنۇن بولعون. قاشقاردابان كوتورۇلگوندىن كىين سىردارىياداعى سول تۇشتۇككو قاراي ووى باشتاغان.

البەتتە ايلانۇزاشكى بوىۇنچا جەر وزگورتبوستون، بۇل زاڭدىن كۇچۇ مەنەن سۇ سول جاقتاعى جاردى جەدى بەرىپ، وزۇنۇن مۇرۇنقۇ اعىمىنا قاراي جىلجىي باشتاعان. بىر قانچا جىلدار وتكوندىن كىين سىر-داريا وزونۇن باشتاعان ەيشىن وزگورتبوستون، قاشقاردابان كوتورۇلگوندىن ووب كەتكەن ەسكى وردۇنا قايتا كەلمەكچى.

قاشقاردابان توولارى مەنەن تانىشىپ، بۇل توو-لاردىن جاڭىدان تۇۇلعاندىعىن غانا ەمەس، الاردىن

يىلگەر كى تەگىزدىن ءتوبو بولغونىدۇغۇن ايتىپ
 كەتۈۋدا اشىق بولبوس. مۇنۇن چىندىعىن تەگىز
 يىچىدە جاشايتۇرغان ايبانداردىن سوو كتورۇ، بەلگىلە-
 رى ءۇيۇم-ءۇيۇم بولۇپ تاپىلعاندىعى مەنەن يشەندىرۇۋ-
 گوبولوت. مىنداى بەلگىلەر كوبۇنچو، الاى، سىرىتقى
 الاى تىزمە توولارىنىن ارقايسى جەرىنەن تاپىلات.
 جازۇۋچۇنۇن ءوزۇنو بۇل توولاردا تاشقا ايلانىپ
 كەتكەن قۇرتتاردى كورۇۋگو تۇورا كەلگەن.

الاى جانا سىرتقى الاى توولارى ورتوسۇندا
 الاى ءوزونۇ بار. قىش كۇنۇندو بۇل الاى ءوزونۇ
 كۇن باتىش تاراىىنان باشقاسى؛ تاقىر تىرىچىلىگى
 جوق شەكىلدۇۋ؛ جاي كۇنۇ جايلىووعو كەلگەن
 ەلدەردىن بارى قىشقا تامان پاراعانعا كوچۇپ كە-
 تىشەت، جاگىز كۇن باتىش تاراىىنداى داراۋت
 قورعون دەگەن جاقتاردا عانا قىشى-جازى بىردەى
 ووقات قىلغان ەلدەر بولۇشات.

كولدىر جانا سۇۋلار.

قىرعىزىستاندى سۇۋ تاراىىنان باى دەب ايتۇۋعا
 بولوت: قارىدا كوب، سۇسۇدا كوب.

قىرغىزىستاندىن ەك زور سۇۋلۇ جەرى تۇورا
سۇۋلاردىن كۆبۈن ۋزۇنو تارتقان نارىن دەپ ايتۇۇعا
 مۇمكۈن. بۇلاردان ەك چوڭۇ كىچى نارىن سەبەتلەت.
 ەكىنچى سۇۋسو كۆب جەر يىسىق كول تەگەرەگى
 سانالات. بۇل كول تەسكەى مەنەن كۇنگوى توولا.
 رىنىن ورتوسۇنداى چۇڭقۇردۇ تولتۇرات. بۇل
 چۇڭقۇر كول مەنەن مەلت-قالت بولۇب تولوت.
 بۇل كولدۇن ۇزۇندۇعۇ كۇن باتىشتان كۇن چىعەيشقا
 قاراي 200 چاقىرىم، تۇوراسىنىن ەك كەك جەرى
 ورتو چەنىندە 60 چاقىرىمدارعا بارات.

كول چۇڭقۇردۇ تولتۇرۇب قۇرعاق جەردەن
 چەتى-بەلىنەن ازىراققا جەر قالتىرعان، بىر-وق، كۇن
 چىغىش تاراىىندا قۇرعاق جەرلەر بىر دالاي بار.
 يىسىق كولدۇ تەگەرەتە قۇرچاپ العان بىر توپ
 تۇورا سۇۋلاردىن بارى وشول كولگۇ قوشۇلات.

بالقاش مەنەن يىسىق كولدۇن ورتۇسۇ تۇتاش
 ەكەن دەگەن داعى سوزدور بار. بۇل سوزدۇن
 چىندىعىن كۇرسوتۇۇ ۇچۇن يىسىق كولدۇن جىلدان-
 جىلعا بوكسويۇپ بارا جاتقاندىعىن ايتۇۇ بولوت.

بۇل، البەتتە سوزغانا، نە گىزدۇۇ عىلىمى دالىلىدەر
بۇل تۇۇرالۇ ەچ سوز ايتبايت.

يسىق كول بولسو جاقين ارادا عانا بولغون.
«جاعراپپيانين اتاسى» سانالغان گەرودتون (*)
(انين بەرگەن قابارينا قاراعاندا) قيرعيزستاندا
ساياحات قىلىپ جۇرگون مەزگىلىندە يسىق كولدۇن
وردۇندا تاقير كول بولغون مەسەكەن. جەرگىلىكتۇۇ
وزگورۇش ارقاسىندا توسقوول بولۇپ، وزون سۇۇ
مەنەن تولۇپ قالغان.

كون اچىق كەزدەردە يسىق كولدۇن تۇبۇنون
يمااراتار كورۇنوت. يسىق كولدۇن تۇبۇنون
پيشيريلغان كىرپىچتەر چىعارىلىپ، كول چەتىندەگى
پوچتوو بەكىتتەرىنە ءۇى سالۇۇعا جۇمشالغان. الماتى-
داعى اجايب قانادا يسىق كولدۇن تۇبۇنون چىعارىلغان
قىتاي چىر كووسۇنۇن قوگۇرووسۇ بار.

(*) گەرودت دەگەن گىرەكتەردىن يىلگەركى
وقۇمۇشتۇۇ ادامى. ءبىرىنچى جاراپپيانى وشول كىشى
جازغان. وزۇ يىسادان 500 چىل مۇرۇن تۇۇلغان.

يىسىق كولدۇن ەڭ كەرەكتۇسۇ، انىن قارلىزبات (**)
 تۇزدارىنا وقشوعون تۇزعا باى بولعوندۇغۇ،
 وشوندىوي بولسودا، بۇل بايلىقتارغا ازىر كەرەگىنچە
 ەتىبەر قىلىنباغان. يىسىق كول تەگىز ۇستۇنون
 5:188 فوت جوعورۇلۇقتا تۇرات.

يىسىق كول چۇڭقۇردۇغۇ ۇزۇنچو بىر بولوك
 بولۇب ايرىلىپ اليب، چۇى سۇسۇنۇن تەڭ جاريمىنان
 كوبۇن ۇزۇنو تارتىپ العان.

يىسىق كولدۇ تۇدۇرغان وزگورۇش، ازىرقى
 كۇندو چۇى سۇسۇنۇن جاريمىن تارتىپ اليب،
 چۇيتۇ پىردارىعا التىمىش چاقىرىمچا جەتكىربەى
 سالعان.

يىسىق كولدۇن وڭ تۇشتۇك تارايندا سون كول
 بار. بۇل كول تەگىز ۇستۇنون 9:990 فوت، جاعنى

(**) قارلىزبات كۇن باتىش جارۇپاداعى، ۇزونۇن
 رءتۇردۇۋورۇلاردى ايىقتىراتۇرغان جىلى سۇۇلارى مەنەن
 اتاعى جايىلعان اراشان. قارلىزبات اراشانىن سۇۇلارى:
 بوپروك وورۇسۇ، قىزىل جۇگورۇك جانا يچتەگى،
 يچەكتەگى وورۇ، جارالاردى ايىقتىرىپ تۇرات.

توولارداعى توقويلوردونداغى جوع-ورۇ بۇت-كون
سون كولدۇ قۇرچاعان توولاردان بىر توپ تۇورا
سۇلار وشول كولگو قۇيۇپ تۇرات. كولدۇن
چەتتەرىنن كۆپ جەرلەرى سازداق بولغوندىقتان،
كولگو جەتۇۇ قىين.

سون كولدۇن وڭ تۇشتۇك كۇن چىعىش جاعىندا،
وزۇنۇن چوڭدۇغۇ مەنەن 3 - ورۇندا تۇرغان چاتىر-
كول بار. چاتىر كول سون كولگو قاراعاندا بىر جاريم
مەرتەبە كىچىرەك. بۇل تەڭىز ئۇستۇنون قاراعاندا
11 مېڭ فوت جوعورۇلۇقتا تۇرات.

بۇل ايتىلغان كولدوردون باشقا قىرعىزىستاندا
تولۇپ جاتقان مايدا كولدور بار. بۇلار ەكى-ئۇچ
چاقىرىمداى عانا جەردى بىيلەپ، قىرعىزىستان
توپۇراغى ئۇچۇن انچالىق قىزماتى جوق.

ئۇيدۇن سۇسۇ تولۇ جەرلەردەن، جالپى
ايتقاندا سۇسامىر توولارىنان چىغات. چۇى، توو-
لاردان چىعىپ، باشىنان تارتىپ قىرچوودى بۇ گۇلۇب
كۇن چىعىشقا قاراي اعات؛ يىسىق كولگو جاقىندا
كەلىپ سول تۇشتۇككو قاراي بۇرۇلات؛ يىسىق-

كولىدۇن سول تۇشتۇك چەتىنەن چىغىب، سول تۇشتۇك كۈن باتىشقا قاراي بۇرۇلۇپ اعىب ولتۇرۇپ يىسقارا گۈمبوزۇنو دەيرە كەلىپ قىرغىزىستان توپۇراغىنان چىغىب كەتەت.

چۇيدۇن سۇسۇ كوپ، توقموقتون پىشپەك، چالدىبارغا دەيرە جايىلغان تالالاردىن بارىسى وشول چۇيدون الينغان سۇ مەنەن سۇعارىلات.

تالاس سۇسۇ ئوزۇنۇن باشقى اعىمىنداغانا قىرغىزىستانغا قاراشتۇرۇبولوت. تالاس سۇسۇ چۇيدۇن باشىنا جاقىن چەردەن چىغىب، الېكساندىر توولارىن بويلوب چۇرۇپ ولتۇرات؛ ولۇياتادان 12 چاقىرىمدى وڭ تۇشتۇك كۈن چىغىش جەردە تالاس قاراتو مەنەن الېكساندىر توولارى قوشۇلاتۇرغان جەرىندە گى توونۇجىرىپ چىغىب ولۇياتا رايونۇنا قاراي بەت الات.

تالاس ئوزونۇمەنەن سۇعارىلاتۇرغان جەرلەر، الېكساندىر توولارى، سول تۇشتۇك شامالينان قالقالاب تۇرغان تالالار بولوت. بۇل وزوندىو گۇ قىشتاقتار تالاستىن ەڭ باى رايوندىورۇ بولۇپ سانالات. ولۇياتادان قانچالېق جوعورۇ بولسوداعى تالاس ئوزونۇەڭ سونۇن جەرە سەبتەلەت.

چاتقالاردا سۇسۇتومونكۇ اغىمىنا بارغاندا كىيىن
چىرچىك اتالىپ كەتەت. چاتقال سۇسۇنۇن باش تارابى
ئانا قىرغىزىستانغا قاراشتۇ. تولۇ- تاشتۇ جەرلەردەن
اقتاندىغىنان سۇغات يىشتەرىنە چ پايداسى جوق.

الاي تەگىزدىكى بۇتكۈل بويىدىن قىرغىزىستان-
چاقاراب، قىزىل سۇۋدە گەن سۇۋمەنەن پايدا لانىشات.
قىزىل سۇۋبۇتكۈل الاي تالاسىن بويىلۇپ وزۇندۇغۇ
200 چاقىرىمداي جەردى يىچىنە اليب اعيب ءوتوت.

توپۇراعى جانا اباسى.

قىرغىزىستان توپۇراعى ەڭ بەرە كەلۇۇ. تولاردا
قاراتوپۇراق كۆب ۇچۇراسادا، چوپولۇۇ جەرلەردە كەز-
كەلت؛ جوغورقۇتارابتارىندا تاشتاقتار ۇچۇرايت. جالال-
ابات، وش رايوندىورۇندا توقوى توپۇراقتارى، چاغنى
كىرەم توپۇراعى اتالغان توپۇراق كۆب بولوت. بۇلار
بايىرقى زاماندا تەگىز ءتۇبۇبولۇپ، سوگۇنان كەلىپ
چىققان. كەبىر جەرلەردە توقوى قاباتتارى ابيدان
جۈن بولۇپ ۇچ سارجانغا دەيرە بارات.

توقموق، پيشپهك جانچالديبار رايوندىورۇنداعى
تەگيزديكتەردەگى توپۇراقتارى سارى توپۇراق مەنەن
ارالاششقان.

قىرغيزىستاندىن كوزگو كورۇنورلۇك ءبىر جەرى -
اندا قۇمدۇجەرلەردىن تاقىر جوق بولغوندىغۇ. تۇوران-
داغى كوچۇب ءجۇروتۇرغان قۇمدار ءبىر تۇردۇقورقۇ-
نۇچتۇنەرسە بولۇپ كورۇنوت. مينا بۇل كوچوتۇر-
غان قۇمدار كۇن ساين ادام بالاسىنىن كەرەكتۇ جەر-
لەرىن كەرەكتەن چىغارىپ تۇرات. پارغانا جانامۇداريا
تارابتارىندا قۇم مەنەن كومۇلۇپ كەتكەن قانچاللىق
تالالار، قىشناقتار، ءۇيلوردۇ كورۇۇگوبولوت.

بۇل بالا ادان قۇتۇلۇۇۇچۇن وسۇمدۇكتوردۇ جاۋ-
شىلاب ساقتاى ءبىلۇۇ كەرەك. قۇم مەنەن چەكتەش بولغون
جەرلەردەگى ار ءبىر چوبتۇ، ار ءبىر قاراغاندى قول
تېيگىز بەى ساقتوو ءتيش.

تاقلاماقان چولدورۇن قىدىرىپ چىققان، شىبەت
تەردىن ساياقاتچىسى سىيەن ھەدىن (*) كەرى داريا

(*) ازىرقى جارۇپالىقتاردىن جىل سەبى مەنەن

1890-1892 نچى جىلداردا بولغون.

سېنىن بويۇنداغى قانچالىق ايىل-قىشتاقتاردىن، شار-
لاردىن قۇم استىندا قالىب جوعولغوندىقتار يىن جازات.

ەگەردە وسۇمدۇكتوردۇ جاقشىلاب ساقتاباى، م-
تەرەك بۇل قۇمدۇقتاردان قۇتۇلۇۋىنۇن چاراسى كورۇل-
بوسو، تۇوراندىندا وشول تاقلاماقان چولدىورۇنۇن
گەبەتەسېن كېيەرىندە شەك جوق.

قىرغىزىستاندا ھاۋا تۇرلورۇ انچالىق كوب ەمەس:
قىرغىزىستاندا جىلۇۇ جەرلەردەن تارتىپ داىىم مۇزداق
جەرلەردىن ارتۇردۇۋسۇبار- وش، جالال ابات رايون-
دىورۇندا ھاۋا جىلۇۇ بولغوندىقتان، انار، ۇزۇم، جاڭاق،
مېندال، پېستە جانا باشقا يىسىق چاقتاردا بولوتۇرغان
جەمىشتەردىن بارى مەكى مەنەن ۇسوت.

پىشپەك، توقموق جانا چالدىبار رايوندىورنىدىسىقتىق
ورتودار اجادا بولۇپ، ابرىكوس مەنەن شاپدىلار جاقشى
جەتىشەت، بېرىق، ۇزۇم جىغاچتارىن بۇل تارابتاردا
قىش كۇندورۇندو جاقشىلاب ەتېيات قىلىپ ساقىتوو
كەرەك بولوت.

يىسىق كول تارابتارىندا شابتاليعا سۇۋقتۇق قىلات،
ابرىكوس تۇرەيرەك بولوت. اتباشى، نارىن چاقتارىندا

شابئالى تاقىر جوق بولۇپ، ابريكوس جيعاچتارين، كوك-
 بۇنچوسۇقۇرۇب كەتەت. بۇل جەرلەردە الما جاقشى
 جەتەتەت. سون كول تارابتارى الپى (*). توولارينين-
 جەرلەرىنە وقشوش بولعوندۇقتان ەچ قانداي جەمىشتۇۇ
 جيعاچتار بولبويت.

تەييار-شان توولارى جانا الى، سىرتقى الى توو
 لارينين اشۇولاريندا جاي كۇندورۇندو جيلۇۇ كىمەسىز
 ءجۇرۇۇمۇمكۇن مەس. كوودو كۇنۇن كۇنگوقار اعان جاعى
 جىلىپ، باشقا جاعى ءۇشۇب تۇرات. ەگەردە ار قاجاغىك
 مەنەن كۇنگوقار اساك ار قاك جىلىپ، الدى جاعىك مۇز-
 داب تۇرات، مينا، بۇل البەتتە جالاك سۇۇق جاقئاردىن
 ھاۋاسى قاتارىندا سەبەتلەت.

ايباندار جانا وسۇمدۇكتور.

وسۇمدۇك تارابىنان قىرغىزىستاندىن تۇرلورۇ-
 ەك كوك، وش، جالال-ابات رايوندىرۇپاقتا (كەبەز) ءۇزۇم
 جانا انارلاردىن پادىشالىعى سانالات. پىشپەك، توقموق

(*). تووداعى توقويلورخۇن سىزىعىنا قاراعاندا،
 الپى توولارينداعى ايانئاردىن سىزىعى جوعورۇبولوت.

جانا چالديبار تارايتارى ورتويسىق ھاۋا داچە تىشە تۇرغان
 جەمىشتۇۋ جىغاچتاردىن كەندىرى بولوت، بۇل جەرلەر
 «الماتا» جاغنى «المانىن اتاسى» دەپ ئاتالغان جەرلەر.
 دىن كۈن باتىش تارابى بولۇپ سەبەتتەلەت.

الماتلشأر يىنداغى باقتاردا وورۇغۇ ۋە قاداڭ كەلە
 تۇرغان المالاردى ۋچۇراتۇۋغا بولوت، ورسۇيانىن
 جار پاتار ايتارىندا مینداى المالار ەچ قاچان كورۇنبويت
 ناشىت، اچا، ورۇك سىياقتۇۋ جەمىشتەرداغى چاقشېلىق
 تارى جاغىنان المالاردان قالىشبايت.

الاتوو توولارى قاراغى، ارچا جانا قايىڭ، دولونو،
 چەتىن سىياقتۇۋ جىغاچتار مەنەن قايتالغان.
 الاى توولارىنىن سول تۇشتۇك تارايتارىنىن
 ارچالۇۋ بولوت.

الاتوو توولارىنىن وڭ تۇشتۇك جاقتارىنا
 میندال، پىستە، جاڭاق سىياقتۇۋ جىغاچتار چىغات. جالال.
 ابات مەنەن وش رايوندورۇ جاڭاق جىغاچتارىنا وتوبای،
 ەچە جۇز جىلداردان بەرى قارای جاشاب كەلە جاتقان
 جاڭاق جىغاچتارىنىن 30 پۇتقادەيرە ۋىۋل كۇتكوندورۇ
 بولوت. ۋىۋل دەپ جىغاچتا بولوتۇرغان وورۇنۇن بىر تۇ.

رۇن ايتايىز، بۇل ۇرۇيۇب، شيشك سىماق بولۇپ
 تيشقا چىيىپ تۇرات. بۇل جاڭاق ۇيۇلۇك قىمبات با-
 مەنەن ساتىلات.

پارغانادا جاڭاق ۇيۇلۇنۇن پۈتۈ 900 نچى چىلداردا
 45 سوم بولسو، پاراڭسوز دوردۇن بوربورۇ ماسەلى
 (پىرانسىيا) دە 80 سوم بولغون. بۇل ۇيۇلدىن يشكاب،
 گاردىروب، يىستول سىياقتۇ قىمبات با مەنەن ساتىلا-
 تۇرغان نەرسەلەر جاسالات.

بۇل توولارداعى توقوى بايلىقتارى قىرعىزىستان
 ۇچۇن ەك زور ماسالاردىن بىر بولۇپ سانالات.
 بۇل توولارداعى جىغاچتار بايىرقى م كىندىك، بەنپىل
 چىدىك زاماندارىندا ءسۇب- ءنۇب قالىپ، ايباندار
 دىن تەبىسورۇنۇندوقالباغاندىقتان، زور ەتپەرگە
 ەە بولوت.

جىغاچتارى كەسىلىپ الينغان توولاردا قايتا باشتان
 جىغاچ چىغارەلە، بىروق، ال جەرلەردى مال تەبىسەب، مال
 جايىلىپ تۇرغاندىقتان، قايتا چىغۇغا چ مۇمكۇندۇك چوق.
 مال جاڭكىدان بۇردوب، جاشارىپ كەلە جاتقان جىغاچ
 تاردى جەب تۇرغاندىقتان، مۇرۇنقوداى چوك جىغاچ
 بولۇپ ءسۇۋنوكوب سات قىلات.

كەسىلگەن جىعاچتاردىن وردۇنا قايتادان چىغاچ چىقىسىن دەيتۇرغان بولسوق، انداى جەرلەردە مال باغۇۇنۇ ئاقىر ئوقتوتۇۇ كەرەك؛ بولبوسوجىعاچتارى كەسىلگەن جەرلەرو شو بويدون جىلاڭچاچ بولۇپ قالىب، قىرغىزىستاندىن كەلەچەگىنەكوب زىيان كەلتىرەت.

قىرغىزىستان توولارىنداغى جىعاچتار ۈزجالبىراق تارىندا سۇۇساقىتاي، وشوندۇقتان، قىرغىزىستاندا سۇۇكوب بولۇپ، ھاۋاسىنىندا سالقىن بولۇشۇ ناسەبەب بولوت. قىرغىزىستاندىن كەلەچەك چارباچىلغى وشول توقويلور كەمبەى تۇرغانىندا اناكور كويمو كچۇ. قىرغىزىستاندا جاپايى ايباندار مەنەن قۇش-قۇرتتاردىن چەن تۇردۇۇلورۇبار.

قىرغىزىستان توولارى جانا توقويلورۇندا جولبورس سىياقتۇۇ ايباندار بولسودا، ازىرقى كوندوالار تاقىر جوق سەبىندە، ۇشۇ كەزدە. قىرغىزىستان توپۇراعىندا كەدە-كەدە جولبورستورۇچۇراب قالسادا، الارقىتاي يچىنەن قوقۇستان چىغىب قالغاندار بولوت.

قىرغىزىستان توپۇراعىندا قارىشقىرلار كوب ۇچۇرايت. بۇلارەكى تۇردۇۇ: كىچىرەك - قىزىل تۇس.

تۇۇز جانا چوڭ كوك قارىشقىرلار، بۇلاردىن ەكۋوتەك
 جارۇپادا ۇچۇراي تۇرغان قارىشقىرلاردان قاير اتتۇلۇغۇ
 جاعىنان كوب اييرماسى جوق.

سۇز، قاشقۇلاق سىياقتۇزايپاندار قير عيزىستانداك كوب.
 الاى وزونۇندوسۇزۇردە گەنەمە ءجون ەلە ءجۇنۇن جەشەت،
 توولاردا بۇغۇ، مارالدارەك كوب بولۇپ، قويوون،
 تۇلكۇسىياقتۇزۇلاردا كوب ۇچۇرايت. توولاردىن بىيىك
 جەرلەرىندە ار قار، كىيىك، مەچكى-تەكەلەر توبىتوشۇپ
 ۇيرۇمەنەن ءجۇرۇشوت. توقويلورخۇن اراسىندا ايۇۇلار
 ۇچۇراساداعى الار قير عيزىستاندا انچاللىق كوب مەس.
 قۇشتاردان: بۇر كۇت، قۇش، يىتەلگى، قيرعى،
 ايرى قۇيرۇق، قۇلالى شەكىلدۇلورۇنۇن ار قاندايى
 بار. يمالى توولارىنان ۇلار، قۇز، تووداق، قاز، وردوك
 سىياقتۇزۇلارداعى كوب ۇچۇپ كەلەت.

قالىقتار، شارلار، كۇن كورۇشتورۇ.

قير عيزىستانداغى قالىقتىن كوبچۇلۇگۇ، تۇرك
 ۇرۇسۇنۇن ءبىر بۇتاغى بولعون قير عيزى قالقى.
 تۇرك-مانعول مەنەن ارى قالىقتارىنىن ار-
 لاشقانىنان، جاعنى تەگەرەك بەتتۇۇ (مانعول)، جانا

سۇيرۇ بەتتۇۇ (ارى) قالىقتاردىن قاتىشقاندىقتارىنان
 كەلىپ چىققان ۈك بولوت. جالال-ابات، وش رايون
 دورۇندا وتۇرۇفتۇۇ قالىقتار: وزۇبەك، تاجىك ج-انا
 بۇقار، جووتتورۇ؛ پىشپەك، قاراقول و كۇرۇكتورۇند و
 دۇنگان، ۇيعۇرلار بار. ورۇس دىيىقاندارى كوبۇنچو
 قاراقول، پىشپەك و كورۇكتورۇند و تۇرۇشات.

كۇن كورۇشۇ .

جارۇپالىقتاردىن كۇن كورۇشۇ، ۇزدورۇنۇن
 مۇرۇنقۇ، جاشاعان جەرلەرىندەگى كۇن كورۇشتو-
 رۇنون انچالىق ايرماسى جوق.

جەر گىلىكىنۇۇقالىقتىن تۇرمۇشۇندا كۇن چىعىشتىن
 مۇنوزۇنۇن ايرىم بەلگىلەرى بار، وشول تۇۇرالۇ
 ازىراق توقتولۇۇعا تىيشىبىز. چاربا جانا مادانى
 جاققان ۇتۇ ارتتا قالۇۇ قىرعىز قالقىنىن كۇن كو-
 رۇشۇندو، مۇرۇنقۇ تارىققا دەپرە بولعون زاماندىن
 تۇرلورۇن ساقتاب قالعان.

قالىقتىن كوپچۇلۇگۇ كوچموندۇۇ تۇرمۇش مەنەن
 تۇرات. مۇنۇن ايرىم بەلگىسىن، بىر جەردەنە كىنچى جەرگە
 كوچۇرۇب جۇروتۇرعان ۇيلورۇنون كورۇب بولوت.

ەلدىن ازىر اعىندا جارۇپاللىقتاردىن ءۇيلورۇندى ءۇيلور
 بار: سوڭقى ۇباقتاردا جارىم كوچموندۇ جانا وتورۇقتۇ
 تۇرمۇشقا ءتۇب كەلە جاتىشات. ۇرۇچولدۇق جانا
 اقساقالچىلىق مامىلەلەرى ۇشۇ كەزگە دەيرە جوعولعون
 مەس. قالىقتىن بايلارى قاتارىنان سانالىپ، بىرۇرۇعا
 باش بولعون ادامدار ۇشۇ كۇنگو چەين ءوزدورۇنۇن
 بىلەرمەندىگىن، اكىمچىلىگىن انچالىق تاشتاي ەلەك.
 بۇل ءىش، جاڭىدان باش كوتورۇپ ماسدانسى
 اعارتۇ، چاربايشتەرىن جولعو سالىپ، ءىلىم-بىلىمدى
 تەز ءۇيرونۇب الا تۇرعان، جاش ۇلۇتتۇن يىلگەرى
 باسۇونا كوب سات قىلات.

جەرگىلىكتۇ قالىقتىن ءى-بۇلۇسۇندو ايلداردىن
 ال-جايى ەك قىين. چارباچىلىق يىشتەرىنن كوب
 ووردۇعۇ ايلداردىن موينۇنا ءتۇشسودا، انى تومونكۇ
 بىر ماقلۇق قاتارىندا كورۇشوت. ايسال سانىلات،
 ساتىب الينات، جانا بۇل ءىش، ءۇيلونۇ بولۇپ
 اتالات. ايلدار مەزگىلسىز، جاش چاىندا (10-12
 جاش) مرگە بەرىلگەندىكتەن ايلداردىن دەنەسى
 بۇزۇلۇپ، كوڭلۇ كوتورۇلبوى مرتە قارۇعا سەبەب
 بولوت.

كوب قاتىن الۇۇ ەل اراسىندا جالپى ادا
قاتارىنا كىرسەنە، سوڭقۇ ۇباقتاردا بۇل ەش جوغولۇپ
كەلەتات.

جوق-بار نەرسەلەرگە ىشەنۇۇ قالىقتىن قانىنا
سىڭىپ بۇتكون.

قالىقتىن مادانى جانا دۇنۇيو جاعىنان ارتتا
قالىشى-ارتۇردۇۇ جۇغۇشتۇۇ وورۇلاردىن وورچۇۇنو
سەبەب بولعون. ماسالان: قوتون جارا، تىراخوما
(كوز وورۇ) داعى باشقا جۇغۇشتۇ وورۇلار.

وزۇبە كتەردىن (دىنچىلىگى كۇچتۇرووك) قىرعىز
چالا مۇسۇلمان، دەپ ايتۇۇنا قاراعاندا، قىرعىز قالقىنىن
دىنگە انچالىق زورەتتەر قىلباعاندىعىن بىلۇۇگو
بولوت.

مەيمان دوستۇق، اق پەيىل اچقتىق جانا بىر نەرسەنى
بىلۇۇگو تىرىشقاندىق قىرعىز قالقىنىن جاقشى مۇنوزدو
رۇنون بولوت.

جەر يىڭعايىنا قاراي قۇرۇلعان چارباسى مەنەن
كۇن وتكورگون قىرعىز، وزۇنون جالپى مەيىلىن
قانائتاندىرۇۇ ۇچۇن بازارلارعا دا بارات.

جاڭى، قىزىق سوزدوردۇ ۋە-ۋې، گەرەگنۇۋ
 ادامدارى مەنەن سۇيلىشۇپ كەلۇۋۇ ۋچۇن بازار،
 قىرغىزغا بىر تۇردۇۋۇ قۇلۇپ وردۇندا تۇرات. بۇل
 ئىش جونۇنون قىرغىزدىن چولوسۇ ئىببەي قالغان
 كۇنۇ سەيرەك بولوت.

قىرغىز، ات ۋستۇندو جۇرۇۋگو ابدان ۇستا.
 يسپورت (ۇلاق، بايگە) قىرغىزداردىن ەك جاقشى
 كورگون ويۇنۇ.

قىرغىزداردىن اراسىندا قات تانباغاندار ەك ان.
 جوموقچۇ، قومۇزچۇ، يرچىلارغا قالىق جاقشى ەتتېر
 قىلىپ، الاردى ۇرماتتاب تۇرات. قالىق يرلارى جانا
 پومالارى كۇن چىعئش قالىقتارينىن كەلەچەكتەگى
 يردۇۋ ادابىياتتارينان زور ورۇن الارىندا شەك جوق.

شائارلار.

قىرغىزىستان ەرىكتۇۋۇ وبلۇسۇنۇن باشقارۇۋۇ،
 سوودا، سايلسى بوربورۇ بولعون پىشپەك شارى
 بلشقالارىنا قاراعاندا يىلگەرىرەك سانالات. قىرق

مىڭدەن اشىغىراق قالقى بار. ەكى پىيىپاقاينانا تۇر--
 ەان جانائىر بۇلعارى جاسايتۇرەان زووتتورۇ، ون چاقتۇۇ
 تەگىرمەن داعى ماى زووتۇ بار، پىشپەكتىن جاقىنىندا
 «اراشان»، دەگەن جىلۇ سۇۇلۇ جەرى بار.

سوودا-ساتىق يىشتەرىنە قاراب توقموق شارىن
 ەكىنچى ورۇندا تۇرات دەپ ايتۇۇعا مۇمكۇن. ترقموق
 شارىندا بۇلعارى جانا ماى زووتتورۇ بىر قانچا
 تەگىرمەندەر بار.

قاراقول شارى يىپىق كولدۇن كۇن چىعش
 تاراىىندا تۇرات. بۇل شار كەلەچەكتە، جەكە قىر-
 عىزىستان ەمەس، بۇتكۇل ورتو ازىيانىن كۇرورتۇ
 (وورۇلار سالاماتتانا تۇرەان ورۇن) بولموقچۇ. قاراقول
 رايونۇ. كەلەچەكتە شىبەتسارىيانىن سۇلۇۇلۇق جاعىنان
 مالىم بولعون پەبرالىشتات كولۇنۇن كۇرورتۇنا
 تەك بولموقچۇ.

ورتولۇق قىرعىزىستاندا، نارىن، اتباشى قالالارى
 قالىقتىن كوب ولتۇرەان جەرلەرى بولۇب سەبتەلت.
 وڭ تۇشتۇك قىرعىزىستاندىن زور بوربۇرۇ بولۇب،
 پارەانانىن وڭ تۇشتۇك كۇن چىعشىندا ەلۇۇ

مىگدەي قالقى بولعون وش شارى سانالات. وش
شارىنىن تەگەرەگىندە انتىراتسىت (تۇتۇنۇ، جىتى
جوق تاش كومۇر) تاش كومۇرۇنۇن كەندەرى بار،
بۇل كەندىن كومۇرۇ سەبسىز كوب.

جالال-ابات، وڭ تۇشتۇك قىرغىزىستاندىن ەكىنچى
شارى بولوت.

بۇل شاردىن جاقىنىندا ازىرەت-ايۇب دەب
انالىب جۇرگون كۇكۇرتتۇ جىلۇسۇ (اراشان)
سۇ بار. ازىرەت-ابۇبتۇن كۇكۇرت سۇلارى قىزىل
جۇگۇرۇك (ревматизм) وورۇسۇنا ەك پىايدالۇۇ
بولۇب، اندان باشقادا ار تۇردۇ وورۇلارعا ەك جا.
عىمدۇ كەلەت.

قىرغىزىستان، ار تۇردۇ اراشاندارعا ەك باي
ەكەندىگىن ايتباي كەتۇۇ مۇمكۇن ەمەس.

قاايقتىن كەسىپ چىلىگى.

جەر يىشتەرى - قىرغىزىستاندا بىرنىچى وورۇندا
تۇرات. جەر يىشى قىرغىزىستاندا ەكى تۇرگو
بولۇنوت. سۇعارىلا تۇرعان چانا قايراق (باعار)
اشتىقتار.

سۇعارىلاتۇرغان اشتىقتار تەگىز جانبا سۇزۇ
 تالالاردا عانا ايدالات. قايراق اشتىقتار كوبۇنچوتوولۇ
 جەرلەردە گى ءورۇشتوردو ەگىلەت.

بۇزداي، قارا بۇزداي، ارپالار كۇزدۇك، جازدىق
 بولۇپ، بۇلاردان باشقا تارۇز، سۇلۇز، زىعىر شەكىلدۇز
 ءورۇندور سەبىلەت.

پىشپەك، جالال-ابات رايوندورۇندا سۇزۇكەمچىلىگى
 از بولعوندۇقتان، كوب جەرلەرگە گۇرۇچ ايداليب،
 200 تەشەدن پۇتقا جاقىن گۇرۇچ العان
 كەزدەر بولوت.

وش، جالال-ابات رايوندورۇندا پاقتا (كەبەز)
 ايدالات.

كىينكى ۇباقتاردا قىرعىزىستاندىن سوكتۇشتۇك
 جاعىنداى جەرلەرگەدە پاقتا ايداليب تاجر يباقىلىندى.
 تاجر يبادان كىين بۇل قىمباتتۇ نەرسەنىن كەلە
 چەكتە قىرعىزىستاندا جاقشى جەمىش بەرمى ماليم
 بولدۇ. قانت جاسالاتۇرغان قىزىلچالاردى ايداب
 كورگوندون كىين مۇنۇندا جاقشى ناتىجا بەرگەنى
 بىلىندى. بىلەرمەندەردىن بەرگەن قابارىنا قاراعاندا

بۇل ئىشتىن دا كەلەچەكتە زور پايدا بەرمى كوزگو كورۇنۇپ تۇرات.

مال باغۇۋ ئىشى - داعى قىرغىزىستاندا ەگىز - چىلىكتەن كوب تومون تۇربايت. بۇل ئىش مەنەن كوبۇنچو قىرغىزدار كۇن كوروت. بۇل تابىعى مال چارباچىلىغى. مال ۋستۇرۇۋ ئىشى قىرغىزىستاندا ەك مسكى جوسۇنداى شارىتتار مەنەن جۇر گۇزۇلگون - دۇكتون، مال چارباچىلىغىن گۇلدوتۇۋ ۋچۇن كوب وز گورۇشتور كىرگىزۇۋ كەرەك بولوت. كوبۇرووك ۇباقتا ۋز مەنەن جايىلىپ جۇرگون ايباندار بورووندون، اچقالىقتان قىرىلۇۋعا تۇورا كەلەت.

ايبانداردىن جاقشىراق كۇن كورگون ۇباقتارى جاي كۇندورۇ بولۇپ، توولارداعى چوبتور مالداردىن مەنەن سەمىرۇۋنو زور سەبەب بولوت.

قىشتىن كۇنكۇ سۇۇقتاردان جازعا چىققان مالدار جۇندورۇ سالاندا، ەتى قاچىپ ارقتايت. كىيىنكى ۇباقتاردا قىرغىزداردا جارۇپالىقتاردى كورۇپ، مال باغۇۋ، ساقىتوو ىشتەرىندە كوب ارەكەت قىلىپ كەلە جاتىشات.

قىرعىزدار كوبۇنچو جىلقىنى جاقشى باغات. بۇل
 ايباندار باشقالارغا قاراعاندا قانچالىق ارداقتۇورۇندا
 تۇرات. قىرعىزىستانداغى جىلقىلار ەكى تۇقۇمعا
 بولۇنوت: تانووسۇ كەك قىرعىز جىلقىسى جانا
 تۇمشۇغۇ يچكە قالماق جىلقىسى. قىرعىز جىلقىسى
 وزۇنۇن چىدامقا يلىعى مەنەن باشقا جىلقىلاردان
 ايرىلات. بۇل، اتتۇ اسكەرلەر ءۇچۇن ەك كەرەكتۇز.
 1925 نچى جىلداغى پىشپەكتەگى بولعون كورگوزمو
 مودوگۋالىنغان تاجىرىبالارغا قاراعاندا، قىرعىز جىلقىسى
 مەنەن دون جىلقىسىنىن قانىن ارالاشتىرعاندا، اتتۇ
 اسكەرلەردىن كەلەچەگىنە زور ءۇمۇت بەرەت.
 كوچموندۇ قىرعىز چاربالارىندا باعىلىب جۇرۇلگون
 قارا مالدار مايدا بولوت، بۇلاردا چىدامقاي جانا
 اچقالىققا مويۇنسۇنا تۇرعان بولۇشات. سۇتتورۇكوب
 مايلىۇ بولسودا، سۇتتۇ از بەرەت. قىرعىزىستان
 قارا مالدارى مال چارباچىلىغىن جاقشى بىلگەندەردىن
 ەتىبەرىن وزۇنو تارتىب، ازىرقى كۇندو ۇلگۇلۇز
 مال چارباچىلىغى ىشتەرىندە، بۇل ىشكە زور ەتىبەر
 قىلىنىب، قارا مالدىن تۇقۇمۇن باشقا مادانى قالىقتاردىن

مالدارى مەنەن اسىلداندىرۇۇ جـولۇندا ءبىر دالاي ارەكەت قىلىنىپ جاتات. سۈت بايلىعىنا كوچموندور ەچ قانداي ەتىبەر قىلمايت. قارا مالدى جاڭغىز ەتى ۇچۇن عانا اسىرايت. وت ارابا جولدورۇ سالىنىپ، مايدىن كەرەكتىگىنە تۇشۇنگوندون كىين، كەلەچەكتە سۈتتون پايدالانۇۇ جولدورۇدا جۈزۈگوچىعار يىلماقچى. قوى قىرغىزىستاندا ەك كوپ باغىلات. مايى كوپ، سۈتۇ تاتتۇۇ بولسودو، جۈن جاعىنان توتـ مونۇروك تۇرغان قۇيرۇقتۇۇ قويلور ۇستۇرۇلوت. كىينكى ۇباقتاردا باشقا تۇردۇۇ قويلورداعى كوبويۇب بارا جاتات.

قىرغىز كوچموندورۇ ەچكى اسىراشات، ءبىر-وق الار انچالىق كوپ بولبويت. بۇل ەچكىلەردىن سۈتۇ كوپ بولوت.

كەبىر ايىل-قىشتاقتاردا شەكتەرداعى ۇچۇرايت. ءبىر زامانداردا قىرغىزىستاندىن مال چارباسىندا قلايدىرۇۇ ورۇندا تۇرغان ءتولور، ازىرقى كۇندۇ ورتو ازىياعا وت ارابا جولدورۇ سالىنغاندىقتان، تووگو بولعون ەتىبەر جىلدان جىلعا ءتوموندوب بارا جاتات.

مال چارباچىلىغىنىدا توپوستورداغى ۇچۇرايت. بۇلار
 ۋە تىيىت (قىتاي مەملەكەتىندە) توپوستورۇنۇن تۇقۇمدارىنان
 بولۇپ سەبەتلەت. توپوستوردۇن سۇتتورۇ ۋە تو
 تاتتۇۇ جانا توقچۇلۇقتۇۇ بولۇپ مايدىن ەك جاقشى
 ۋە تۇرلورۇ جاسالات.

ورۇس قالقىنداغى مال چارباچىلىغى - جەر-
 گىلىكتۇۇ قالىقتاردىقىنا قاراعاندا جاقشى اقبالدا
 تۇرات. ورۇس قالقىنىن مالدارى جازمىشتىن ەركىنە
 تاشتالباي، جىلۇۇ قوروو-جايلاردا باعيلات. ورۇستار
 جەرگىلىكتۇۇ قالىقتاردىن مالدارىن ۋستورسو داغى
 مال باغۇۇ شارتتارى جاقشى بولغوندۇقتان بااسى
 كوب قىمبات تۇرات. قۇلۇندارى ۋز ۋلۇشتورۇ
 يولغون سۇتتۇ تولۇق ەمگەندىكتەن سووكتورۇ چوڭ،
 جۇمۇشقاچىدامقاي بولۇپ ۋسوت. ورۇستار قويلورۇن ساابا
 عاندىقتان قوزۇلارى مىقتۇۇ بولوت، بۇل قويلورجىلىنىبا
 ەكى مەرتەبە قوزۇلاشات. ورۇستاردىن مۇيۇزدۇۇ
 مالدارى چوڭ بولغوندۇغۇنۇن ۋستۇنو سۇتتۇدا
 كوب بەرىشەت. ورۇس قالقىندا قىرعىز مالىنىن
 تۇقۇمۇ مەنەن باشقا مادانى تۇقۇم مالداردىن ارا-
 لاشقاندارى دا ۇچۇرايت.

ورۇس قالقى چوققو اسپراسادا، بيزدين جەريە -
 بيزدين شارتتارىنا قاراغاندا چارباچىلىقتىن بول بولۇمۇ

ئىچكىق پايىدا كەلتىرىۋىت.

ورۇس چارباچىلىغىدا قۇش (ئووق، وردوك، قاز)
 چارباچىلىغىدا كۆپ تىبەر قىلىنات. تووق، وردوك،
 قاز، كوركو سىياقتۇلار مەنەن كۆبۇنچو، جاقشى
 تۇقۇمدار مەنەن تۇزولگون قۇشتار اسپرالات.

توو، ورۇس چارباسىندا از بولوت. ورۇستاردىن
 مال چارباچىلىغىدا مۇزداغان توو قۇيرۇق مەنەن
 قوى باغۇۇ يىشى سىنالىپ كورۇلۇپ پايدالۇۇ
 كەندىكى بىلىنگەن.

باقچاچىلىق - قىرغىزىستاندا كەرەكتۇۇ بىر
 نەرسە بولغونۇقتان، وزۇنو كەرەكتۇۇ تاپىعى
 شارتتاردىن بارى تاپىلىپ تۇرات. داربىز، قوون،
 جانا باشقا ارتۇردۇۇ جاشىلچالارەك جاقشى جەئىشەت.
 قۇرغاتۇۇ، جانا ساقتوو يىشتەرى جولعو قويۇلغاندان
 كىين، چارباچىلىقتىن بۇل بولۇمۇداعى كەلەچەكتە
 كۆپ پايدا بەرمەكچى،

ۋزۇمچۇلۇك - يىشتەرىنە بۇل تارابتا زورەتىبەر
 قىلىنات: ۋزۇمدۇن جاقشى تۇرلورۇش، جالال-ابات

رايوندورۇندا جەتەشسەدە، بىنو جاساب چىعارۇۋدە گەن نەرسە جوق، پىشپەك، جالال-ابات رايوندورۇندا ءۇزۈمدۇن ناچارىراق ءتۇرلورۇ بولسودو، بۇل تارابتاردا بىنو جاساب چىعارۇۋىشتەرى بولغوندۇقتان پايداسى كوپ.

بال چەلەكچىلىك - بۇل تارابتا، كوبۇنچو، جارۇ-پالىقتاردىن چارباسىندا كەلەچەكتە كوب پايدا بەر-مەكچى. ارىلاردىن مولدۇغۇ جانا ەچەن ءتۇردۇۇ بولۇپ، ھاۋانىن تۇزۇك بولغوندۇغۇ- چارباچىلىقتىن بۇل ءتۇرۈنۈنداعى زور پايدا بولورۇ انىق.

بالىقچىلىق - كەسىبى كوبۇنچو يىسىق كول بويلورۇندا جانا ءچۈى، نارىن سۇۋلارىندا بولوت. بالىقتار قىرعىزىستاندان چەتكە چىعارىلباستان، جەر-جەرلەردە گى بازارلاردا ساتىلىپ بۇتوت. الا بۇغا، ءتۇرپۇ، سازان، قاشكىلتىر سىياقتۇۇ بالىقتار بولۇپ ءچۈى سۇۋسۇنۇن تەرەك جەرلەرىنەن سوم بالىعىدا كەبىر كەزدەردە قارمالات.

قىرعىزىستاندا توو يىشتەرى كەلەچەكتىن ماسا-لاسى بولۇپ سانالات. قىرعىزىستاندىن جالال-ابات، ۇش و كۇرۇكتۇرۇندو تاش كومۇر چىعارىلات. تاش

كومۇر بايلىغى جاڭگىدان غانا بىلىنە باشتادى، قاشقار-
 دابان جانا الاتوو توولارىندا تاش كومۇر ەسەبسىز
 كوب. پارغانانىن تەگەرەگىنىن باریسى تاش كومۇر
 كەندەرى مەنەن قۇرچالغان دەسەك جاڭگىلىشقان
 بولبویبۇز. تاش كومۇردون باشقا جەر كوڭدورۇ
 (تورف) داعى ەك كۆب. پىشپەك، توقموق شارلا-
 لارىنىن تەرەبەلىندە جەر كوڭكۆب بولسودا، اندان
 پايدالانۇۇ ىشتەرى بايرقى زامان قالىبىنان چىعا
 ەلەك.

الاتوو مەنەن قاشقاردابان توولارىندا التىن كەزە-
 ەرى بار. نارىن، قارادارىسۇۇلارىنىن چەتىندە گى
 قۇمداردى جۇۇب، التىن چىعارىلسادا بۇل ەش بايرقى
 تارتىب مەنەن جاعنى وگوز تەرىلەرىنەن جاسالغان
 قۇرال مەنەن جۇرگوزۇلگون. مىندای جاپايىلار
 سىياقتۇۇ ەش قىلۇۇ البەتتە ەك ارزان قاراجات
 مەنەن (كۇنۇنو جىيرما تىين) جۇرگوزۇلۇب، قاچان
 قاراجات. قىزما تاقى ارتقاندان كىين ۇزۇنون ۇزۇ
 جوق بولعون. التىن چىعارۇۇ ىشتەرىنەن كورۇلگون
 اقيقاتقا قاراعاندا، قاشقاردابان، الاتوو توولارىنىن
 بارىندا التىن بولوب، قاچان التىن چىعارۇۇ ىشتەرى

مادانى چول مەنەن باشتالغاندا، ەسكى چولدۇن چوعولور-
كۇنۇ يراق مەس.

بۇل توولاردا كۇمۇش، قورعوشۇن باردىعىندا ەچ
بىر تالاش جوق. بۇلاردان باشقا سىل تاشتار، كۇكۇرت
تاشى جانا يرو داعى بار. جاقۇت، زا بىر جات، الماس
سىياقمۇ ۇ قىمباتتۇ تاشتاردا تابىلغان.

قىرغىزىستاندا نەفىت كەندەرى داعى كوپ
ۇچۇر ايت. ازىرقى ۇباقتاغى سانتوو جانا رىشتان نەفىت
چىعار اتۇرغان كەندەرى بۇل بايلىقتى بىز گە انىق
كورسوتوت.

تەمىر، مار مار تاشتار جانا پىرۇزا تاشتار ينىن باردىعى
بارىغا مالىم. مىنا بۇل بايلىقتار دىن بارى ادام بالاسىنىن
قولۇ كەلىپ تىيۇن عانا كۇتۇب تۇرات.
تۇزدۇن كوتۇگۇجالپى جۇرتقا مالىم.

زووت-پاپرىك ۇنورۇ جاگىدان باشتالىپ
كەلە جاتات. وش، جالال-ابات رايوندىرۇندا بىر توب
كەبەز تازالاي تۇرغان زووتتور، پىشپەك، قاراقول، وش
رايوندىرۇندا پىيىياز ووتتورۇ جانا قاراقول، پشپەكتە بۇلعارى
زووتتورۇ بار. سوگقۇجىلدا، پىشپەكتە تەمىر-تەسەك،
جانا كىرپىچ پىشىراتۇرغان زووتتور جاسالات دەگەن

وى بار. بۇل ئىش، تۇۋعان جەرلەرىنەن قىرغىزىستانغا كوچۇپ كەلگەن چەخ-پىسلا باك كەمۇنىستەرىنىن ارەكەتى مەنەن بولموقچۇ. الارتارابىنان كىرپىچ زووتۇ، مىسكەر چىلىك ۋە نورقانلارى، جانا جۇزدون اشىغراق تۇردۇ بۇلغاريلارچىعاراتۇرغان زووت سالىندى.

مايدا ونورلورگو تەمىرچىلىك، ماى زووت-چۇلۇق (جۇباز) جانا تەگىرمەنچىلىك يىشتەرىن قوشۇ كەرەك. بۇل يىشتەردىن كوبۇجارۇپالىقاردىن قولۇدا. كىيز، شىرداق، كىلەم، چىپى چىرمو، ارقان-قاب، مامىق قىلۇۋىشتەرى قىرغىزداردىن قولۇدا.

جالال-ابات، وشو كۆرۈكتورۇندو گۇجەرگىلىكتۇۋقالىق تارماتا، بەي-قاسام، شايى سىياقتۇۋگەزمالداردى توقۇشات.

سوودا يىشتەرى. قىرغىزىستانغا گەزدەمە، باقالچىلىق بۇيۇمدارى، تەمىر-تەسەك، الاردان جاسالغان يىشتەر، چاراق-جابدىقتار، ايىل-چاربا ماشىنەلەرى، قۇرالدارى سىياقتۇۋ زووت-پايبىرىكتە يىشتەلگەن نەرسەلەر كىرگىزىلەت.

قىرغىزىستاندان: پاقتا، تەرى، جۇن، اشتىق، باقتاماي، سارى ماى، جانا تىرۇۋمالدارچەتكە چىعارىلات.

قىرعىزىستان-يىلگەركى زاماندا.

قىرعىزىستان، ارى-بەرى قوتورۇلۇپ، كوچۇب جۇرگون يىلگەركى قالىقتاردىن تارقى جولۇندا تۇرغان بىر ۇلكۆ. بۇل جەرلەر، ۇرۇشتاردان كىين ءوزدورۇنۇن كەلەچەگىنە جاقشىلىق يزدەب كوچۇب جۇرگون قالىقتاردىن، ۇرۇۇلاردىن ءوتۇب جۇرگون داربازاسى سىياقتۇۇ بولعون.

جارۇپالىقتاردىن ازىرقى جىل سەبىسى (يىسانىن تۇۇلۇشۇ) باشتالباستان مۇرۇن 9 - قىلىمدا مىسىر (Египет) پادىشالىعىن (*) ۇلۇسىزوستىرىس دەگەن ادام سۇراب تۇرغان كەزدە، باقتىرىيانىن بىر بولۇمۇ سانالغان قىرعىزىستان، مىسىر مەملەكەتىنىن قارامال عىندا تۇرغان.

وشوندون كىين كىر دەگەن ادام ۇباقتىندا يىندىستاندان تارتىپ اق تەگىزگە دەيرە سوزۇلغان ايرىقچا يران (پەرسىيا) پادشالىعى قۇرۇلغاندا،

(*) مىسىر دەپ سول تۇشتۇك افرىقاداعى نىل سۇۇسۇ نۇن بويىلورۇ اتالغان.

از بىرقى قىرغىزىستان وشول مەملەكەتتىن يېقىنە
كىرىپ، جەتتىنچى قىلىمىدىن (*) اياغىنا دەپىرە
قالغان.

جەتتىنچى قىلىمىدىن اياغىندا سىردارىبىنانىن بويۇنا
ماسساگەت دەگەن قالىقتار كەلىپ، تۇۋراندىن سول
تۇشتۇك جاعىن بىيلەگەندىكتەن، قىرغىزىستان ماسسا-
گەت قالىقتارىنىن قول استىنا كىرەت.

الىكساندىر ماكىدونىسكى ورتو ازىياغا كەلگەن
كەزدە دە قىرغىزىستاندى يىسكىپ دەگەن قالىقتار
مەلب تۇرغان. آلا كۈن باتىشقا قاراي كەتىشكەندەن
كىيىن قىرغىزىستاندى پورپان دەگەن قالىقتار بىيلە-
گەن.

الىكساندىر ماكىدونىسكى ولگوندون كىيىن،
ولك تۇشتۇك تۇران مەنەن يراندىن كۈن چىغىش
تارابىندا گىرەك - باقتىرىيا مەملەكەتى قۇرۇلۇپ،
پورپاندار مەنەن قاتۇۇ كۇروشۇب جاتقان ۇباقتاردا،
قىرغىزىستان قولدون قولعو ءوتۇب جۇرگون.

(*) يىسا تۇۇلغانغا دەپىرە قىلىمداردى سەبەتو-
يىسانىن تۇۇلغانىنان كىيىنكى سەبەتتىن تەسكەرىسىنچە
بولۇپ جۇرگۈزۈلگۈن.

كىنەز ساساندىن و كۇم سۇرگون ۇباقىندا
 يران مەملەكەتى قۇرۇلغاندىن كىيىن قىرعىزىستان
 وشول مەملەكەتكە قاراشتۇۇ بولعون.

جارۇپالىقتاردىن ازىرقى جىل مەنبەسى مەنەن
 8 - قىلىمعا دەپ، آرابتار ورتو ازىباغا كەلگەنچە
 ۇشۇل قالىبتا تۇرعان.

8 - قىلىمدا ابدۇلاباس زامانىدا، ارابتار يران
 ساسانىتتارىنىن مەملەكەتىن العان كەزدە، قىرعىز-
 ىستان ارابتاردىن قول استىنا كىرگەن.

بۇل ۇزۇنچو ايرىم مەملەكەت بولۇپ، باعدات
 قالىپالىعى دەپ اتالا باشتاعان.

ارۇن راشىت قالىپا بولۇپ تۇرعان كەز، اراپ
 مەملەكەتىنىن (باعدات) ەك سونۇن گۇلدوگون
 ۇباقتى بولوت.

ارۇن يراشىت ولگوندىن كىيىن مەملەكەت
 ىشتەرى بوشوب، ازىرقى وڭ تۇشتۇك تۇران مەنەن
 يران ارابتاردىن بىيلىگىنەن اقيرىنداب قۇتۇلا بەرگەن.
 وڭ تۇشتۇك تۇرانداغى ارابتاردىن و كۇموتۇن سامان
 تۇقۇمۇنان بولعون سامارقانت كىنەزدەرى ۇز قولدورۇنا
 الىشقان. وڭ تۇشتۇك تۇران مەنەن قىرعىزىستان،

مۇرۇنقى يران مەملەكەتىنىڭ باشقارۇچۇلارى ساسانىت
تۇقۇمۇنا تۇۇعان بولعون سامانداردىن قۇرغان جاڭى
يران مەملەكەتىنە قاراپ قالغان.

سامانىيلاردىن و كۇموتۇۇباقتىندا الاردىن جەرلەرى،
وشوعو قوشۇلغان قىرغىزىستان ابيدان گۇلدوب،
كۇچتۇۇ ابالعا كىرسەدە، قىرغىزىستانعا جانا جالپى
سامانىيلار بىيلەگەن جەرلەرگە كۇن چىعەش تۇر.
كۇستاندان كۇن جاناۇيعۇر تۇر كتورۇنۇن كۇچتورۇ
اعىلا بىشتانغان.

كۇن تۇرۇكتورۇ سىردارىيانىڭ بويلورۇنادىرە
بولعون جەرلەردى جانا قىرغىزىستاندى قولدورۇنا
الېشقان. بۇلار ۇزدورۇنۇن سۇلتانى سەلجۇق زاماندا
نالىنىدا سىردارىانى ۇتوشۇب، سامارقانت و كۇموتۇن
بىيلەب تۇرغان سامانىيلارعا بارىب قىزماتقا كىرىشكەن.
سەلجۇق، سامانىيلاردىن بوشتۇعۇن كورۇب،
و كۇموتۇن الاردان تارتىب الېب سامارقاندى قولۇنا
كىرگىزگەن؛ سامانىيلاردىن بىيلەگەن جەرلەرىنىڭ
بارىن ۇز قولۇنا وتكورۇب الېب، انىن وردۇنا سەلجۇق
تۇرۇكتورۇنۇن مەملەكەتىن قۇرغان.

سەلجۇق تۇرۇكتورۇنۇن مەملەكەتى ۇزاق جاشاى

الغان چوق؛ كۈن چىيىش تۇر كۇستان (التى شىار)
 دان جاڭى دۇشمان - ۇيعۇر تۇرۇكتورۇ كىلىشتى.
 ۇيعۇرلار مەنەن گۇن تۇرۇكتورۇنۇن ورتوسۇندا
 كۇروش بىشتالدى. بۇل كۇروش قاتۇۇ جاننا ۇزاق
 بولۇپ، كۇروشكو حارازىم (قىيبا) كىنەزدەرى ارا-
 لاشقانغا دەيرە سوزۇلدى.

حارازىم قاندارى باشتا ۇيعۇرلارغا بولۇشۇپ
 تۇرۇشسادا، سوگۇنان ۇيعۇرلار مەنەن بىيرىگىپ
 گۇنداردى كۇن باتىشقا قاراي قىوبالاشتى. گۇن
 تۇرۇكتورۇ كۇن باتىشقا بارىپ سۇرۇياداوسمون تۇرۇك
 تورۇنۇن ەك كۇچتۇۇمەملە كەتىن قۇرۇشتۇ. (زوروسمون
 دن، كىيىن ۇباقتاردا «اتمان پورتۇ» دە گەن ات تارالىپ
 كەتتى). بۇل ۇباقتاردا حارازىم قانى ۇيغۇرلاردىن
 قولۇنان و كۇموئىتۇالىپ، حارازىم دەپ اتالغان كۇچتۇۇ
 بىيرەمەملە كەت قىلىپ، انى باشقارۇۇچۇلار - حارازىم-
 يىلشاھى دەپ چۇرۇلدى.

حارازىمدىن شالسى مۇقامبەت زامانىندا، انىن
 مەملە كەتىنە تىمۇچىن جاكى چىكەيزان اتالغان بىشتىعى
 بولعون مانعۇلدار كەلىشتى. بۇل بىيساپايىعامبار تۇۇلغاندان
 1217 جىلدا بولدى.

1211-جىلغا دەپىرە قىتايىدىن بارلىق جەرىن اليب،
 تىمۇچىن 1217-جىلدا خارازىمدىن كۈن چىيەش تارا-
 بىنداعى اترارشارىنا جاقىندايت. اتراردىن جاقىنىندا
 تىمۇچىندىن اسكەرلەرى مەنەن مۇقامبەتتىن تورت
 جۈزمىڭدەى اسكەرلەرى بەتتەشىب ۇرۇش بولوت. بۇل
 ۇرۇشتا خارازىم اسكەرلەرى تاقىر جەگىلات.

تىمۇچىن خارازىم، ىران، ىندىستاندى جانا ازىرقى
 ورۇسىيانىن بىر بولوگۇن ۇز قول استىنا باعىنسات
 ىمۇچىندىن ەڭ زور مەملەكەتى قۇرۇلۇپ، قىرغىز-
 ىستانداوشونۇن ىچىنە كىرىپ قالات.

تىمۇچىن ولگوندىن كىين چىگىز قاندىن تۇقۇمۇ
 توموندوى باشتايت. اياغىندا اساق تەمىر تاراىنان بۇل
 مەملەكەت تاقىر جەمىر يەت.

1333-جىلدا تۇرك ۇرۇۇلارىنىن بەرلاس استۇۇ
 ۇرۇۇسۇنان قان تورعوى دەگەندەن شاحرىزاب شار-
 ىندا بىر بالاتۇۇلۇپ، تەمىر اتالات.

تەمىر تۇۇلعاندا قولۇنۇن ۇۇچۇندا ۇۇشمالعان قان
 بارەكەن دەگەن سوزدورداعى بار. تەمىر ۇزەنەسىنىن
 سۇتۇمەندەن بىر گە مانعۇلدارعا قارشى دۇشماندىق

مگەن. اتاسى ۇلۇپ، تەمبىرون جەتى جاشقا چىققاندا،
 تاسىنىن وردۇنا بەرلاس ۇرۇسۇنا باش بولۇپ قالغان.
 تەمبىر ۇبىر ۇرۇنۇن بىلشتىعى بولغوندىقتان، سامارقانداغى
 امىردىن سارايندا تۇرۇغا تۇورا كەلگەن: ۇبىر-وق،
 بۇل جەردە تەمبىردىن مانعۇلداردى كورو الباعاندىغى
 سەزىلىپ، تەمبىر مەربى شارىنا قاچات. ارتىنان قۇۇغۇن-
 چۇ جىبەرىپ قايتالىپ كەلىشسەدە تەمبىرداغى قاچات،
 بۇل قاچقانيندا قامۇن كولۇنۇن بويۇنداغى سەيىستان
 دەگەن جەرگە بارات.

سەيىستان، ۇبىر توب قاراجولدوردۇن قوشۇلغان
 جەرى بولغوندىقتان، بۇل جەرباش كەستۇچۇ قاراقچى-
 لاردىن ۇياسى بولوت.

كۇن سايىن قاعىلىشۇ، مازامات يىشتىكتۇۇلۇ گۇن
 كورسوتۇرغان كەك تالا... تەمبىر باتلە مەرجۇرك قاراقچى
 بولۇپ الىپ، ۇزۇننوقشوعون جارامدۇۇ ۇبىر جاريم مەك
 كىشى چوعۇلتات.

باتىر جىگىتتەرى مەنەن اكدووستون سامارقانغا
 جابۇۇل قويۇپ انى قولۇنالات، ال سامارقاندى لارى
 مەنەن سىردارىانى وتۇب تۇرۇكتور كەلە جاتىشات
 دەگەن قاباردى ۇغۇب، الار عاقارشى چىقسادا جە كىلىپ قالات.

تەمىر سەيىستانغا قايتادان قاچىت بىرىپ يىشتى
جاڭىدان باشتايت. تەمىردىن قايتادان سەيىستانغا
كەلگەنى قاراچىلاردىن بارىناۇغۇلۇپ، الاردىن بىرى
سى تەمىردىن جانىناجىيلا باشتاشات. سەيىستاندا ابيدان
كۈچ قۇراب جاڭىدان سامارقانغا كەلىپ انى قولۇنالات.
سامارقانغا كەلىپ وردۇن بە كىتىپ العاندىن كىين،
تەمىر تۇرۇكتوردۇ جە گە بەرىپ بۇتكۈل وڭ تۇشتۈك
تۇراندى وزۇنوقاراتات. جىيلغان قۇرۇلتاي (سىياز)
تەمىردى بۇتۇن تۇراندىن قانى قىلىپ جارىيالايت.
كىينىرەك، تەمىرالتىن وردونۇن قانى توقتومۇشتۇ،
يواندى، انقاراداعى تۇرۇكتوردۇ جانا يىندىستاندى
وزۇنوباعىندىرات.

بۇل جە گۇۈلوردۇن ارقاسى مەنەن تەمىرزور
مەملەكەت قۇرات، قىرغىزىستاندا وشونۇن يىچىنە
كىرىپ قالات.

1425-جىلدا تەمىر ءولوت. تەمىر وڭگوندون كىين
انىن قۇرغان مەملەكەتى بولۇنۇپ، كۈچۈ جوغولۇپ
توموندوى باشتايت.

18-قىلىمىدىن اياغىندا ايرىم قوقون قاندىعى

قۇرۇلۇپ، انىن باشىناشەر-اللى قان بولعوندىون تارتىپ
 قوقون قاندىعى مەنەن قىرعىزىستاندىن جازمىشى
 بىرگە بايلانىشات. بۇلاردىن دوسچۇلۇغۇارقاچان دۇش-
 ماندىق كوزقاراشتارى مەنەن تولعون بولوت.

1861-جىلى ۇزۇن اعاجتاغى بولعون ۇرۇشتان

كىين، قىرعىزىستان ورۇسۇيا پادىشالىعىنىن ۇرۇشۇپ
 العان جەرلەرىنىن قاتارىناقوشۇلات. جاگىيز وكتوبۇر
 وزگورۇشۇقانا بۇل ابالدان قۇتقاردى.

قىرعىزدار تۇۇرانعا كەلبەستەن مۇرۇن مانغۇلىيا
 داعى سەلەنگى سۇسۇمەنەن كوسوگول دەگەن جەر.
 لەردە تۇرۇشقان. ال كەزدە گى قىرعىزدار قازاق، بۇرات
 جانامانجۇرلار مەنەن قوگشۇلاش بولعون.

ون التىنچى قىلىمدىن اياق چەنىندە بۇل ءتورت
 ۇرۇۇەل تۇرعان جەرلەردە كۇچتۇۇقوزء، لۇۇ باشتالعان.
 بىرىنچى قوزعولغون مانجۇرلار بولۇپ، بۇرات، قازاق
 جانا قىرعىزداردى كۇن چىغىشقا قاراي سۇرۇباشتاشعان.
 مانجۇرلار حاينان جەرلەرى ارقالۇۇ كۇن چىغىشقا قاراي
 بەت اليشىب، قىتايدى بىيلەشىب «كوك بالدارى»
 تاقتىنا مانجۇرقاندارىنىن تسىين دەگەن ۇرۇسۇنسان
 وتۇرعان.

بۇراتتارىر كۇتىسكى گۇبۇرناسىنىن وڭ تۇشتۇك

تارابى مەنەن زابايقال جەرلەرىن قوال-ورۇنا اليشقان.
 قيرعيز، قازاقتار زابايقالدى ۋە تۇب ورۇسۇيلىسىبىر ياسىنىن
 جاقىندارىنا كەلىشىپ 1632 نچى جىلى يىر كۈتۈپكىسى
 شارىن قاماشقان. بىرنەچچە مەرتەبە چاپۇزۇل قىلسادا،
 چاپۇلدارىنان ەچ قانداي پايدا بولبوعوندىقتان، كۈن
 باتىشقا قاراي كەتىشكەن.

يىر كۈتۈپكىسىدەن قايتىپ بارا جاتقاندا يىندا چولدى-
 رۇنداى جاناساي، رايونۇنداى جاناساي، بەرھىنى
 ۋىدىنىسكى، قىزىل جارشارلارىنا، تومۇسكى رايونۇندا
 تومۇسكى، بارناۋل جاناكولىيان شارلارىنا چاپۇزۇل
 قىلىشسادا، بارى جەردە چاپۇلدارى قايتارىلا بەرگەن-
 دىكتەن، اقيرىنداب كۈن باتىشقا قاراي چۈرۈبەرىشىپ
 1676-جىلدا، مەرتىش سۇسۇننان تارتىپ كەلسى تەگى-
 زىنەدەيرە بولعون سول تۇشتۇك تۇۋراندى بىيلەپ
 تۇرغان قالماقتار مەنەن قاعىلىشات.

1676-جىلدا قازاق مەنەن قيرعيزدار قالماقتار بىيلەپ
 تۇرغان جەرلەرگە كەلىپ جەتىشكەن. ەكى قالىقتىن
 ورتوسۇندا قاتۇۋ، ۋزاق كۈرۈشتۈر بىشتالغان. قيرعيز-
 ىستان مەنەن تۇراندىن ار بىر كەسەك جەرى بۇل زا-
 ماندار تۇۋرالۇ ايرىم اگىگە مەلەر ىشتىرەت. قالماقتار،
 قيرعيزدار مەنەن قازاقتاردىن باتردىيىنا چىداى اليشباى
 اقيرىنداب بىيلەگەن جەرلەرىنەن سۇرۇلۇباشتاغان.

